วิเคราะห์วิธีการใช้เหตุผลในการสอนธรรมจากเรื่องนางกีสาโคตมีในอรรถกถาธรรมบท
AN ANALYSIS OF REASONING METHODS IN DHAMMA TEACHING: A CASE STUDY OF KISAGOTAMI IN THE DHAMMAPADA ATTHAKATHA

พระศักดิ์สิทธิ์ พุทฺธปุตฺโต
Phra Saksit Buddhaputto
ทวีศักดิ์ ทองทิพย์
Taweesak Tongtip
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus
E-mail: Phrasaksitsrisuk@gmail.com
วันที่รับบทความ (Received) : 23 มีนาคม 2569
วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 8 เมษายน 2569
วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 21 เมษายน 2569

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและวิเคราะห์วิธีการใช้เหตุผลในการสอนธรรมจากเรื่องนางกีสาโคตมีในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ใช้วิธีศึกษาเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากพระคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาวิเคราะห์เนื้อหาเชิงเหตุผลที่ปรากฏในเรื่องดังกล่าว ผลการศึกษาพบว่า การใช้เหตุผลในการสอนธรรมในลักษณะของการชี้นำให้เกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์จริง โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีให้ผู้ประสบทุกข์แสวงหาคำตอบด้วยตนเอง จนนำไปสู่การตระหนักถึงสัจธรรมแห่งความตายและกฎของไตรลักษณ์ กระบวนการดังกล่าวสะท้อนรูปแบบของการใช้เหตุผลเชิงประจักษ์และเชิงอุปมา ซึ่งมุ่งให้ผู้ฟังเกิดปัญญาเห็นจริง เห็นความจริงของชีวิตอย่างเป็นลำดับ นอกจากนี้ยังพบว่าการใช้เหตุผลในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีบทบาทสำคัญในการอธิบายหลักธรรมเชิงนามธรรมให้เชื่อมโยงกับประสบการณ์ในชีวิตจริง ส่งผลให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจและการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและจิตใจได้

คำสำคัญ: การใช้เหตุผล, การสอนธรรม,นางกีสาโคตมี, อรรถกถาธรรมบท

Abstract

This article aims to study and analyse the reasoning methods used in teaching Dhamma in a case study of Kisa Gotami in the Dhammapada Aṭṭhakathā. The research employed a documentary study approach, examining data from the Tipiṭaka, the Aṭṭhakathā and related academic documents. The collected data were subsequently analysed to explore the rational contents appearing in the said story. The study results revealed that reasoning in teaching Dhamma serves to guide learning through direct experience. The Buddha encouraged the sufferer to seek answers independently, leading to the realization of the truth of death and three Characteristics (Tilakkhaṇa).

This process reflects empirical and analogical reasoning models aimed systematically cultivating the listener's wisdom to realize the truth of life. Furthermore, reasoning in the Dhammapada Aṭṭhakathā plays a crucial role in connecting abstract Dhamma principles with real-life experiences, resulting in the listener's understanding and cognitive and mental transformation.

Keywords: Reasoning, Dhamma Teaching, Kisa Gotami, Dhammapada Aṭṭhakathā

บทนำ

พระพุทธศาสนาได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางว่าเป็นศาสนาแห่งเหตุและผลกล่าวคือ เป็นระบบความคิดและวิถีปฏิบัติที่ตั้งอยู่บนหลักการอธิบายความจริงของชีวิตและสรรพสิ่ง ด้วยกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย มิใช่การยึดถือด้วยความเชื่อที่ปราศจากการพิจารณา หลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา เช่น ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจสี่ และกฎแห่งกรรม ล้วนสะท้อนความคิดแบบมีเหตุผลที่เชื่อมโยงเหตุและผลเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ ทั้งในระดับปรัชญาและจริยศาสตร์ พระพุทธองค์ทรงเน้นให้มนุษย์ใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือในการเข้าถึงความจริงมิใช่เชื่อโดยงมงาย แนวคิดได้ปรากฏที่ชัดเจนในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะในกาลามสูตร แสดงหลักการให้ไม่เชื่อในสิ่งใดเพียงเพราะการสืบทอด คำบอกเล่า ตามคัมภีร์ หรือครูอาจารย์ แต่ควรใช้ปัญญาและประสบการณ์ และผลแห่งการปฏิบัติ ในการพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบก่อน หลักการดังนี้ได้สะท้อนถึงจิตวิญญาณของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาที่ส่งเสริมการใช้เหตุผลและการตรวจสอบความจริงด้วยตนเอง (ที.ม. (ไทย) 10/65/40) ในเชิงของปรัชญา พระพุทธศาสนามองความเป็นจริงว่าอยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติที่เรียกว่า กรรม มีการทำงานตามกระบวนการของเหตุปัจจัย ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นอย่างเลื่อนลอยหรือปราศจากเงื่อนไข หลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายถึงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์และเชื่อมโยงกับองค์ประกอบต่าง ๆ อย่างเป็นเหตุเป็นผล ตั้งแต่อวิชชาไปจนถึงชราและมรณะ "...เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด ..." อันเป็นการชี้ให้เห็นถึงความเป็นกระบวนการของสภาวธรรมทั้งหลาย ไม่มีสิ่งใดที่เกิดขึ้นโดยปราศจากเงื่อนไข ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่งเช่น ในสังยุตตนิกาย (สำ.นิ. (ไทย) 16/20/28) แสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชิงกระบวนการที่สามารถวิเคราะห์และทำความเข้าใจได้ด้วยปัญญา อันเป็นลักษณะสำคัญของระบบความคิดแบบมีเหตุผล อริยสัจสี่ยังเป็นโครงสร้างเชิงตรรกะที่ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค มีลักษณะที่คล้ายกระบวนการวิเคราะห์ปัญหาคือ เมื่อมีปัญหา ย่อมมีสาเหตุ เมื่อดับเหตุได้ผลคือความดับทุกข์ และหนทางปฏิบัติเพื่อไปสู่ผลนั้นคือมรรค ซึ่งปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (สำ.ม. (ไทย) 19/1665/528) กระบวนการดังกล่าวแสดงลักษณะความเป็นเหตุเป็นผลอย่างเป็นขั้นตอน อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการแก้ปัญหาชีวิตตามแนวพุทธปรัชญา สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ทั้งในระดับรายบุคคลและในระดับสังคมได้ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับปัญญาในฐานะที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการเข้าถึงความจริง โดยเฉพาะปัญญาที่เกิด ในระดับจริยศาสตร์ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาถือเป็นกลไกแห่งเหตุและผลทางศีลธรรม โดยระบุว่าการกระทำทั้งทางกาย วาจา และใจ ย่อมมีผลสืบเนื่องไปตามเหตุที่ได้กระทำไว้ดังพุทธพจน์ว่า "...สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน..." (องฺ ปญฺจก. (ไทย) 22/57/72) แนวคิดดังกล่าวส่งเสริมความรับผิดชอบส่วนบุคคล และสร้างพื้นฐานทางศีลธรรม ที่ตั้งอยู่บนความเข้าใจเชิงเหตุผล มิใช่ความกลัวอำนาจเหนือธรรมชาติ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), 2562) การดำเนินชีวิตหรือการเป็นอยู่ของมนุษย์ มองด้านหนึ่งอาจเห็นว่าเป็นการดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของชีวิต แต่มองอีกด้านจะเห็นภาพซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่งคือ ทุกคนกำลัง

แสวงหาความสุข ทั้งนี้มิใช่เฉพาะคนมั่งมีพรั่งพร้อมอยู่แล้ว ที่กำลังหาทางปรนเปรอตนเท่านั้น แม้แต่คนที่กำลังดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดอย่างสุดแรง ก็กำลังพยายามทำให้ชีวิตของตนมีความสุขเช่นเดียวกัน

การใช้เหตุผลโดยทั่วไป

จากการศึกษา พบว่า เป็นกระบวนการทางความคิดที่มนุษย์ใช้ในการพิจารณาไตร่ตรองข้อมูล ข้อเท็จจริง หลักฐาน และประสบการณ์ เพื่อนำไปสู่ข้อสรุปหรือการตัดสินใจที่มีความสมเหตุสมผล โดยอาศัยหลักตรรกศาสตร์เป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดระเบียบความคิดให้สอดคล้องกับกฎเกณฑ์แห่งเหตุและผล ทั้งนี้การใช้เหตุผลอาจจำแนกออกได้เป็นสองลักษณะที่สำคัญคือ การใช้เหตุผลแบบนิรนัย เริ่มจากหลักทั่วไป ไปหาหลักย่อย แล้วจึงลงสรุปเป็นกรณีเฉพาะ อันเป็นกระบวนการที่ได้รับคำอธิบายไว้อย่างเป็นระบบในงานของอริสโตเติล ได้วางรากฐานวิชาตรรกศาสตร์ตะวันตก โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องตรรกบทหรือรูปนิรนัย อันเป็นรูปแบบการอนุมานเชิงตรรกะที่มีโครงสร้างชัดเจน ต่อมาแนวคิดเรื่องการใช้เหตุผลได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องในยุคใหม่เช่นในผลงานของ เรอเน เดการ์ต ที่เสนอหลักการใช้ความสงสัยอย่างมีระเบียบ เพื่อแสวงหาความรู้ที่มั่นคงแน่นอน ตลอดจนแนวคิดประจักษ์นิยมของ จอห์น ล็อก ที่เน้นประสบการณ์เป็นฐานของความรู้ สะท้อนให้เห็นว่าการใช้เหตุผล มิได้จำกัดอยู่เพียงการคำนวณเชิงนามธรรม หากยังสัมพันธ์กับการรับรู้และประสบการณ์ของมนุษย์โดยตรง ในทางปรัชญาการใช้เหตุผลถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญที่ทำให้มนุษย์มีความแตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่น เพราะมนุษย์สามารถวิเคราะห์เปรียบเทียบแยกแยะ และประเมินความถูกต้องของข้อมูลได้อย่างมีระบบ ในขณะเดียวกันมิติทางสังคมศาสตร์ การใช้เหตุผลยังเป็นพื้นฐานของกระบวนการอภิปราย การโต้แย้งเชิงวิชาการและการตัดสินใจเชิงนโยบายที่ต้องอาศัยหลักฐานรองรับอย่างรอบคอบ การใช้เหตุผลทั่วไปจึงหมายถึง การคิดอย่างมีหลักเกณฑ์ มีความสอดคล้องภายในและสามารถตรวจสอบได้ อันเป็นหัวใจของกระบวนการแสวงหาความรู้ในศาสตร์แขนงต่าง ๆ และเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาปัญญาให้เข้าถึงความจริงอย่างเป็นระบบและมีความน่าเชื่อถือในทางวิชาการ (พระไพฑูรณ์ ฉนฺทกาโม, 2568) ได้กล่าวถึงการใช้เหตุผลเป็น กระบวนการทางความคิดที่พยายามแสดงให้เห็นประจักษ์ว่าข้อสรุปควรเป็นที่ยอมรับ หรือทำให้ผู้ฟังมีความน่าเชื่อถือ โดยปราศจากข้อขัดแย้ง เพราะแต่ละกระบวนการของการใช้เหตุผลย่อมมีหลักฐานที่ดีมาสนับสนุน นอกจากนี้ยังต้องอธิบายเหตุผลให้คนอื่นเข้าใจและยอมรับได้อีกด้วย

ความหมาย การใช้เหตุผลเป็นกระบวนการทางปัญญาที่มีความสำคัญยิ่งต่อการแสวงหาความรู้และการตัดสินปัญหาในทางวิชาการและการดำเนินชีวิตประจำวัน ในบริบทของภาษาไทย ความหมายของคำว่า เหตุผล ได้รับการอธิบายไว้อย่างชัดเจนใน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) ไว้ว่า เหตุ คือสิ่งหรือเรื่องที่ทำให้เกิดผล ส่วน ผล คือสิ่งที่เกิดเนื่องมาจากเหตุ เมื่อรวมคำว่า เหตุผล จึงหมายถึง ข้ออ้างหรือข้ออธิบายที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล อันเป็นที่มาของการยอมรับหรือความเชื่อในข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนในเชิงปรัชญาและตรรกศาสตร์ การใช้เหตุผลหมายถึงกระบวนการคิดที่มีลำดับขั้นมีความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย และสามารถตรวจสอบได้ด้วยหลักเกณฑ์ที่เป็นระบบ การใช้เหตุผลจึงมิใช่เพียงการแสดงความคิดเห็นตามอำเภอใจ หากแต่ต้องอาศัยข้อมูล ข้อเท็จจริง และหลักฐานที่เพียงพอเพื่อสนับสนุนข้อสรุปนั้น ๆ การใช้เหตุผลตามความหมายของราชบัณฑิตยสถาน จึงครอบคลุมถึงการอธิบายที่มีที่มาที่ไป มีความสมเหตุสมผล และสามารถชี้แจงความเชื่อมโยงระหว่างเหตุและผลได้อย่างชัดเจน ในทางวิชาการ การใช้เหตุผลมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างองค์ความรู้ เนื่องจากทุกข้อสรุปจำเป็นต้องผ่านกระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และประเมินข้อมูลอย่างมีวิจารณญาณ การอ้างเหตุผลที่ถูกต้องย่อมช่วยให้ข้อเสนอมีความน่าเชื่อถือ และสามารถยืนหยัดต่อการตรวจสอบทางวิชาการได้ ตรงกันข้ามหากปราศจากเหตุผลที่เหมาะสม ข้อสรุปย่อมขาดความหนักแน่นและอาจนำไปสู่ความเข้าใจ

ที่คลาดเคลื่อน การใช้เหตุผลยังเป็นพื้นฐานของการสื่อสารอย่างสร้างสรรค์ในสังคมประชาธิปไตย เพราะการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น จำเป็นต้องตั้งอยู่บนข้ออธิบายที่มีหลักฐานรองรับ มิใช่อาศัยอคติหรืออารมณ์ส่วนตัวเป็นสำคัญ กล่าวโดยสรุปการใช้เหตุผลตามความหมายของราชบัณฑิตยสถานคือ การอธิบายหรือการแสดงข้ออ้างที่ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเหตุและผลอย่างมีหลักเกณฑ์ อันเป็นรากฐานของการคิดเชิงวิชาการ การตัดสินใจอย่างรอบคอบ และการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีคุณภาพ ทั้งนี้การส่งเสริมใช้เหตุผลอย่างถูกต้องย่อมเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาปัญญาและความเจริญก้าวหน้าทางสังคมโดยรวมรูปแบบของการใช้เหตุผล เป็นกระบวนการทางปัญญาที่มนุษย์ใช้พิจารณา ไตร่ตรอง และสรุปผลจากข้อมูลหรือประสบการณ์ที่มีอยู่ เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ถูกต้องสมเหตุสมผล อันเป็นพื้นฐานสำคัญของศาสตร์ทางปรัชญา ในทางวิชาการสามารถจำแนกรูปแบบวิธีการใช้เหตุผลออกได้ 2 ลักษณะคือ 1) การให้เหตุผลแบบนิรนัย เป็นการให้เหตุผลจากหลักทั่วไป ไปสู่ข้อสรุปเฉพาะ กล่าวคือ หากเหตุหรือหลักการตั้งต้นเป็นจริง และกระบวนการอนุมานถูกต้อง ข้อสรุปย่อมเป็นจริงตามไปด้วยเช่น มนุษย์ทุกคนต้องตาย การให้เหตุผลลักษณะนี้มีความแน่นอนทางตรรกะและนิยมใช้ในคณิตศาสตร์และปรัชญา สอดคล้องกับ(พระครูธรรมธรไพบูรณ์ ญาณวิปุโล. 2566) เป็นการให้เหตุผลที่ความจริงของบทสรุปอยู่ในความจริงของข้อเสนอ เป็นการให้ความจริงที่แน่นอน เป็นการให้เหตุผลที่สมเหตุสมผล บทสรุปจะเป็นเท็จไม่ได้ เช่น เหตุหรือข้อเท็จจริงใหญ่มีอยู่ก่อนแล้ว ได้แก่ มนุษย์ทุกคนเป็นสิ่งที่ต้องตาย แล้วมีเหตุหรือข้อเท็จจริงย่อยคือ นายดำเป็นมนุษย์ เพราะฉะนั้น นายดำเป็นสิ่งที่ต้องตาย เป็นต้น 2) การให้เหตุผลแบบอุปนัย เป็นการสรุปจากกรณีเฉพาะหลายกรณีไปสู่ข้อสรุปทั่วไป เช่น การสังเกตว่าพระภิกษุหลายรูปประพฤติดี จึงสรุปได้โดยทั่วไปว่าพระภิกษุเป็นผู้ทรงศีล หรือ เราเห็นนายทองดีตาย แล้วเห็นนางสมศรีตาย หลังจากนั้นไม่นานก็เห็นนายทองก้อนประสบอุบัติเหตุตาย และเห็นคนอื่นอีกมากมายตาย เราเลยสรุปว่า คนทุกคนต้องตาย ซึ่งข้อสรุปแบบอุปมัยมีลักษณะความน่าจะเป็น มิใช่แน่นอนสมบูรณ์ถูกต้อง โดยสรุปการใช้เหตุผลในรูปแบบต่าง ๆ ดังกล่าว มีบทบาทสำคัญต่อการแสวงหาความรู้ ความจริงและการตัดสินใจในชีวิตประจำวัน ตลอดจนบริบททางพระพุทธศาสนาที่เน้นสัมพันธ์แห่งเหตุและผลเป็นสำคัญ ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “...ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ...” (อง.ติก. (ไทย) 20/576/371) แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างความคิดเชิงเหตุผลอย่างเป็นระบบ การศึกษารูปแบบวิธีการใช้เหตุผล จึงมิใช่เพียงเรื่องของตรรกศาสตร์ตะวันตกเท่านั้น ยังสอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่มุ่งเน้นให้มนุษย์เข้าถึงความจริงด้วยปัญญาอันตั้งอยู่บนเหตุและผลอย่างถูกต้องเหมาะสม เป็นพื้นฐานที่สำคัญของการพัฒนาวิชาการและการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธปรัชญาแนวคิดเรื่องรูปแบบการใช้เหตุผลดังกล่าว สามารถนำมาใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์วิธีการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าได้ โดยเฉพาะเรื่องนางกีสาโคตรมีในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ซึ่งสะท้อนการใช้เหตุผลทั้งในลักษณะของเหตุปัจจัย การเรียนรู้จากประสบการณ์ และการใช้อุปมาอุปไมยในการอธิบายหลักธรรม

การใช้เหตุผลในทางพระพุทธศาสนา

1 การใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนา เป็นกระบวนการทางปัญญาที่มีรากฐานอยู่บนหลักแห่งเหตุและผล อิทัปปัจจยตา ถือเป็นหัวใจสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหลักพระไตรปิฎกที่ปรากฏคำสอนในเรื่องปฏิจจสมุปบาท อันแสดงความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย หลักการดังกล่าวสะท้อนถึงรูปแบบการใช้เหตุผลเชิงปัจจัย ที่อธิบายความเป็นไปของสรรพสิ่งอย่างเป็นระบบ มิใช่เกิดขึ้นโดยบังเอิญหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังเน้นใช้เหตุผลเชิงประจักษ์และการพิสูจน์ด้วย

ตนเองดังที่ปรากฏใน กาลามสูตร พระพุทธเจ้าทรงสอนชาวกาลามะไม่ให้เชื่อโดยงมงายตามคำบอกเล่าตามตำรา หรือแม้แต่ตามครูอาจารย์ แต่ให้พิจารณาด้วยปัญญาว่าสิ่งใดเป็นกุศลหรืออกุศล สิ่งใดควรหรือไม่ควร แล้วจึงปฏิบัติตาม (อง.ติก. (ไทย) 20/65/92) อันเป็นรูปแบบของการใช้เหตุผลเชิงวิพากษ์ ที่เปิดโอกาสให้บุคคลใช้สติปัญญาไตร่ตรองอย่างอิสระ อีกทั้งยังปรากฏการใช้เหตุผลเชิงนิรนัย และอุปมัยในกระบวนการแสดงธรรม เพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบของชีวิตอย่างเป็นระบบ ตลอดจนการยกอุปมาอุปไมย เพื่อให้เข้าใจหลักธรรมอย่างชัดเจนเช่นเปรียบเทียบร่างกายกับเรือนที่ต้องผุพัง (สำ.ข. (ไทย) 17/85/123) ที่สะท้อนการใช้เหตุผลเชิงเปรียบเทียบในการสื่อสาร นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม บนพื้นฐานของหลักธรรม โดยอธิบายว่าการกระทำทางกาย วาจา และใจ ย่อมมีผลตามมาอย่างสอดคล้องกับเหตุที่กระทำไว้ (มช.มู. (ไทย) 12/135/102) อันเป็นหลักแห่งความรับผิดชอบส่วนบุคคลและความยุติธรรมตามธรรมชาติ ในด้านอภิธรรมยังมีการใช้เหตุผลเชิงวิเคราะห์ อย่างละเอียดในการจำแนกสภาวธรรมออกเป็น จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เพื่อทำความเข้าใจความจริงตามสภาวะปรมัตถธรรม แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการใช้เหตุผลควบคู่กับประสบการณ์ภายใน มิใช่เพียงการศรัทธาอย่างเดียว อีกทั้งกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานยังอาศัยเหตุผลเชิงประจักษ์จากการพิจารณาไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญา (สำ.ข. (ไทย) 17/59/98) การใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนาจึงมีลักษณะบูรณาการทั้งเชิงตรรกะ เชิงประสบการณ์ และเชิงจริยธรรม โดยตั้งอยู่บนหลักอริยสัจสี่ เป็นโครงสร้างเหตุผลที่เริ่มจากการกำหนดปัญหา วิเคราะห์สาเหตุ เสนอเป้าหมาย และแนวทางการแก้ไข อย่างเป็นระบบ (สำ.ม. (ไทย) 19/108/34) กล่าวโดยสรุป การใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการที่มุ่งนำมนุษย์ไปสู่ความรู้แจ้งตามความเป็นจริง ผ่านการพิจารณาเหตุและผลอย่างรอบคอบ มีหลักฐานอ้างอิงจากคัมภีร์ดั้งเดิม และเปิดโอกาสให้ผู้ปฏิบัติพิสูจน์ความจริงด้วยตนเอง สะท้อนถึงความเป็นศาสนาแห่งเหตุผลและปัญญาอย่างแท้จริง

2 การใช้เหตุผลแบบโลกิยปัญญา เป็นกระบวนการคิดที่ตั้งอยู่บนฐานแห่งประสบการณ์ทางโลกและกรอบความรู้ที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสและอวิชชา โลกิยปัญญาหมายถึง ปัญญาที่เกี่ยวเนื่องกับโลก เป็นปัญญาที่ใช้เพื่อดำรงชีวิต การบริหารจัดการ การตัดสินใจ และการแก้ไขปัญหาในระดับสามัญสำนึกหรือวิชาการทั่วไป ยังไม่พ้นจากวัฏสงสาร ตามหลักพระพุทธศาสนา ปัญญาประเภทนี้จัดอยู่ในหมวดของปัญญาที่เป็นไปเพื่อความเจริญทางโลกเช่น ความรู้ด้านศิลปวิทยา ตรรกวิทยา วิทยาศาสตร์ แม้กระทั่งความสามารถในการจำแนกเหตุและผล ในทางศีลธรรมขั้นพื้นฐาน การใช้เหตุผลแบบโลกิยปัญญามักอาศัยกระบวนการคิดเชิงเหตุผล การอุปนัยและนิรนัย ตลอดจนการวิเคราะห์ข้อมูลจากประสบการณ์ทางตรงและทางอ้อม สอดคล้องกับหลักในกาลามสูตร ที่ทรงสอนให้พิจารณาก่อนเชื่อ แม้จะเป็นปัญญาที่มีคุณค่าในการพัฒนาสังคมและตนเองในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่อาจทำลายอวิชชาได้โดยเด็ดขาด เพราะยังคงยึดถืออัตตาและสภาวะทั้งหลาย ว่าเป็นของเที่ยงหรือเป็นตัวเป็นตนอยู่ พระพุทธองค์ทรงจำแนกความรู้ทางโลกว่าเป็นความรู้ที่ยังไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์ ดังนั้นการใช้เหตุผลแบบโลกิยะจึงมีบทบาทสำคัญในฐานะเครื่องมือเบื้องต้นในการพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ

3 การใช้เหตุผลแบบโลกุตตรปัญญา เป็นกระบวนการพิจารณาที่ก้าวพ้นกรอบแห่งโลกิยวิสัย เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิในระดับอริยมรรค อันสามารถแทงตลอดอริยสัจสี่ ได้โดยสิ้นเชิง โลกุตตร หมายถึง ภาวะเหนือโลก เหนือกิเลสและวัฏสงสาร ปัญญาประเภทนี้มิใช่เพียงการคิดวิเคราะห์ตามหลักตรรกะเท่านั้น หากแต่เป็นการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ ดังที่ปรากฏในพระสูตรหลายแห่งที่แสดงว่า เมื่อเห็นตามความเป็นจริงย่อมเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด และหลุดพ้นได้ (สำ.ข. (ไทย) 17/23/28-29) การใช้เหตุผลในระดับโลกุตตระจึงมิใช่การ

โต้แย้งเชิงทฤษฎี หากแต่เป็นการใคร่ครวญสภาวธรรมด้วยจิตที่ตั้งมั่นและบริสุทธิ์จากนิวรณ์ อาศัยสมาธิเป็นฐานให้ปัญญาทำงานอย่างลึกซึ้ง ในกระบวนการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติใช้เหตุผลเชิงไตรลักษณ์พิจารณารูป-นาม ตามหลักปฏิจจสมุปบาท จนเกิดปัญญาญาณหยั่งรู้ที่ตัดสังโยชน์ได้ (วิสุทธิมรรค, ภาคปัญญานิเทศ, 589-602) ปัญญาประเภทนี้จึงเป็นปัญญาที่เปลี่ยนแปลงโครงสร้างการรับรู้ของจิต มิใช่เพียงเพิ่มพูนข้อมูลความรู้ กล่าวโดยสรุปการใช้เหตุผลทางโลกุตตระปัญญา เป็นกระบวนการพิจารณาที่ก้าวพ้นจากกรอบความคิดเชิงโลกิยะ มุ่งเน้นการรู้แจ้งตามความเป็นจริงของสภาวธรรมโดยอาศัยปัญญา มิใช่เพียงการใช้เหตุผลเชิงตรรกะทั่วไป หากแต่เป็นการหยั่งรู้ที่ประกอบด้วยญาณทัสสนะ อันสามารถเห็นถึงไตรลักษณ์ ได้อย่างชัดเจน โดยจุดสูงสุดของพัฒนาการทางปัญญาในพระพุทธศาสนา เป็นกระบวนการที่บูรณาการศีล สมาธิ และปัญญาเข้าด้วยกัน จนนำไปสู่มรรค ผล และนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา

วิเคราะห์การใช้เหตุผลในอรรถกถาธรรมบทเรื่องนางกีสาโคตรมี

ในอรรถกถาธรรมบทเรื่องนางกีสาโคตมีเป็นเรื่องของหญิงผู้หนึ่งชื่อโคตมี ที่ปรากฏชื่อว่า กีสาโคตมี เพราะนางมีสรีระที่แบบบาง เป็นธิดาของตระกูลเก่าแก่ โดยในสมัยอื่นอีก นางได้ตั้งครรภ์ และนางคลอดบุตรแล้ว เมื่อล่วงไปได้สิบเดือนบุตรของนางได้ทำกาละแล้วในเวลาที่เดินได้ นางได้ห้ามพวกชนที่จะนำบุตรนั้นไปเผาไฟ ด้วยเพราะนางไม่เคยเห็นความตาย นางจึงได้อุ้มบุตรชายผู้ตายแล้วด้วยสะเอว โดยหวังว่า จักถามถึงยา เพื่อบุตรของเรา นางได้เที่ยวไปตามลำดับเรือนว่า ท่านทั้งหลายรู้จักยาเพื่อบุตรของฉันบ้างไหมหนอ ? ที่นั่นคนทั้งหลายพูดกับนางว่า แม่ เจ้าเป็นบ้าแล้วหรือ เจ้าเที่ยวถามถึงยาเพื่อบุตรที่ตายแล้ว นางสำคัญว่าจักได้คนผู้รู้จักยาเพื่อบุตรของเราแน่แท้ จึงได้เที่ยวไป บุรุษผู้เป็นบัณฑิตผู้หนึ่ง เห็นนางแล้วคิดว่า ธิดาของเรานี้คลอดบุตรคนแรกไม่เคยเห็นความตาย เราเป็นที่พึ่งของหญิงนี้ย่อมควร จึงกล่าวว่า

บัณฑิต. แม่ ฉันไม่รู้จักยา แต่ฉันรู้จักคนผู้รู้ยา.

นางกีสาโคตมี. ใครรู้ ? พ่อ.

บัณฑิต. แม่ พระศาสดาทรงทราบ, จงไปทูลถามพระองค์เถิด.

นางกีสาโคตมี. พ่อ ฉันจักไป จักทูลถาม พ่อ ดังนั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดาถวายบังคมแล้ว ยืนอยู่ ณ ที่สุดข้างหนึ่ง ทูลถามว่า ทราบว่าพระองค์ทรงทราบยาเพื่อบุตรของหม่อมฉันหรือ ? พระเจ้าข้า.

พระศาสดา. เออ เรารู้.

นางกีสาโคตมี. ได้อะไร ? จึงควร.

พระศาสดา. ได้เมล็ดพันธุ์ผักกาดสักหยิบมือหนึ่ง ควร.

นางกีสาโคตมี. จักได้ พระเจ้าข้า, แต่ในเรือนใคร ? จึงควร.

พระศาสดา. บุตรหรือธิดาในเรือนของผู้ใด ไม่เคยตาย ได้ในเรือนของผู้นั้น จึงควร.

นางกีสาโคตมี. ดีละ พระเจ้าข้า ถวายบังคมพระศาสดาแล้ว อุ้มบุตรผู้ตายแล้วด้วยสะเอวเข้าไปภายในบ้าน ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังแรก กล่าวว่า เมล็ดพันธุ์ผักกาดในเรือนนี้ มีบ้างไหม ? ทราบว่านั่นเป็นยาเพื่อบุตรของฉัน เมื่อเขาตอบว่ามี จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น จงให้เถิด เมื่อคนเหล่านั้นนำเมล็ดพันธุ์ผักกาดมาให้ จึงถามว่า ในเรือนนี้ บุตรหรือธิดาเคยตายไม่มีบ้างหรือ ? เมื่อเขาตอบว่า พูดอะไรแม่ เพราะคนเป็นมีเล็กน้อย คนตายนั่นแหล่ะมีมาก นางจึงได้กล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น จงรับเมล็ดพันธุ์ผักกาดของท่านไปเถิด นั่นไม่เป็นยา เพื่อบุตรของฉัน แล้วได้ให้คืนไป เที่ยวถามโดยทำนองนี้ ตั้งแต่เรือนหลังต้น. นางไม่รับเมล็ดพันธุ์ผักกาด แม้ในเรือนหลังหนึ่ง ในเวลาเย็นคิดว่า โอ้ กรรมหนัก เราได้สำคัญว่า บุตรของเรา

เท่านั้นตาย ก็ในบ้านทั้งสิ้น คนที่ตายเท่านั้นมากกว่าคนเป็น เมื่อนางคิดอยู่อย่างนี้ หัวใจที่อ่อนด้วยความรักบุตร ได้ถึงความเข้มแข็งแล้ว นางทิ้งบุตรไว้ในป่า แล้วไปยังสำนักพระศาสดา ถวายบังคมแล้ว ได้ยืนอยู่ ณ ที่สุดข้างหนึ่ง

พระศาสดา. เธอได้เมล็ดพันธุ์ผักกาดประมาณหยิบมือหนึ่งแล้วหรือ?

นางกีสาโคตมี. ไม่ได้ พระเจ้าข้า เพราะในบ้าน คนตายนั่นแหล่ะมากกว่าคนเป็น

พระพุทธเจ้า. เธอเข้าใจว่า บุตรของเราเท่านั้นตาย ความตายนั่นเป็นธรรมยั่งยืนสำหรับสัตว์ทั้งหลาย ด้วยว่ามัจจุราชฉุดคร่าสัตว์ทั้งหมด ผู้มีอาศัยยังไม่เต็มเปี่ยมนั่นแล

การวิเคราะห์การใช้เหตุผลในอรรถกถาธรรมบทเรื่องนางกีสาโคตมี เป็นประเด็นที่สะท้อนให้เห็นถึง ลักษณะการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าในฐานะศาสนาแห่งเหตุและผลอย่างชัดเจน โดยเรื่องได้กล่าวถึงหญิงผู้สูญเสียบุตรเพียงคนเดียว จนเกิดความทุกข์เศร้าโศกอย่างรุนแรง ไม่ยอมรับความจริงเรื่องความตาย และพยายามแสวงหายา ที่จะทำให้บุตรชายได้ฟื้นคืนชีพ เมื่อไม่มีผู้ใดสามารถจะช่วยเหลือได้ นางจึงได้ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อขอความช่วยเหลือ พระองค์มิได้ทรงปฏิเสธหรือแสดงธรรมโดยตรง หากแต่ทรงใช้วิธีตั้งเงื่อนไขเชิงเหตุผล โดยตรัสให้นางไปนำเมล็ดพันธุ์ผักกาด จากบ้านที่ไม่เคยมีคนตายเลย ซึ่งวิธีการดังกล่าวสะท้อนการใช้เหตุผลเชิงประจักษ์ และเหตุผลเชิงอุปนัย กล่าวคือพระองค์ให้นางออกไปสำรวจข้อเท็จจริงจากประสบการณ์ตรงในสังคม เมื่อนางกีสาโคตมีเดินไปตามบ้านเรือนต่าง ๆ และสอบถามเจ้าของบ้าน พบว่าทุกครอบครัวล้วนเคยประสบพบกับความตายทั้งสิ้น ไม่มีบ้านใดปราศจากความตายเลย ประสบการณ์เชิงประจักษ์นี้ทำให้นางเกิดกระบวนการไตร่ตรองด้วยตนเอง เห็นความตายเป็นเรื่องปกติธรรมดา และตระหนักได้ว่าความสูญเสียมิได้เกิดขึ้นเฉพาะตนเท่านั้น ในเชิงตรรกะวิธีการของพระพุทธเจ้า เป็นการเปลี่ยนกรอบความคิดจากการยึดมั่นเฉพาะตน ไปสู่การพิจารณาความจริงเชิงสากล สอดคล้องกับหลักไตรลักษณ์คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา โดยเฉพาะในหลักของอนิจจังที่แสดงถึงความไม่เที่ยงของสรรพสิ่ง กระบวนการดังกล่าวมิใช่เพียงการปลอบโยนทางอารมณ์ หากแต่เป็นการใช้เหตุผลเชิงกระบวนการ ที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนรู้ ค้นพบความจริงด้วยตนเอง อันเป็นลักษณะสำคัญของพุทธวิธี นอกจากนี้ยังสะท้อนถึงหลักอริยสัจสี่ ในมิติของการกำหนดทุกข์ การสืบค้นเหตุแห่งทุกข์ การเห็นแนวทางดับทุกข์ กล่าวคือความทุกข์ของนางอันเกิดจากความยึดมั่นในบุตร การออกไปแสวงหาเมล็ดพันธุ์ผักกาด เป็นการเผชิญหน้ากับความจริงแห่งสังสารวัฏ เมื่อได้เห็นความเป็นธรรมดาของความตาย ปัญญาจึงเกิดขึ้น ความทุกข์จึงคลายลงไปตามลำดับ การใช้เหตุผลในกรณีนี้ จึงเป็นเหตุผลที่ผสานระหว่างตรรกะ ประสบการณ์ และจิตวิทยาเชิงลึก กล่าวในเชิงพุทธปรัชญา วิธีการดังกล่าวเป็นการกระตุ้นให้เกิดโยโสมนสิการคือ การใส่ใจโดยแยบคาย อันเป็นรากฐานของปัญญา เมื่อปัญญาเกิดจากการพิจารณาตามความเป็นจริง ย่อมนำไปสู่การปล่อยวาง ในที่สุดนางกีสาโคตมีจึงยอมรับความจริง นำศพของบุตรชายไปฝัง และขอบวชในพระพุทธศาสนา บรรลุธรรมในเวลาต่อมา แสดงให้เห็นว่าการใช้เหตุผลตามแนวพุทธ มิได้มุ่งเปลี่ยนแปลงภาวะจิตและทัศนะภายในของบุคคลให้สอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมชาติ ดังนั้น เรื่องนางกีสาโคตมีจึงเป็นกรณีศึกษาที่สำคัญของการใช้เหตุผลเชิงพุทธที่เน้นการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง การไตร่ตรองด้วยตนเอง และการเข้าถึงความจริงเชิงสากล อันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาปัญญาและการดับทุกข์ ตามหลักของพระพุทธศาสนา และยังสะท้อนให้เห็นถึงความแยบคลายของพุทธวิธีในการสอน ที่อาศัยเหตุและปัจจัยเป็นเครื่องนำทางสู่ความเข้าใจอย่างแท้จริง สอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุและผลอย่างแท้จริง

บทสรุป

การวิเคราะห์การใช้เหตุผลในอรรถกถาธรรมบทเรื่องนางกีสาโคตมี แสดงให้เห็นถึงกระบวนการใช้เหตุผลเชิงพุทธปรัชญาที่ประสานระหว่างประสบการณ์ตรงกับหลักธรรมอย่างเป็นระบบกล่าวคือ เมื่อนางกีสาโคตมีประสบความทุกข์จากการสูญเสียบุตรชาย นางตกอยู่ภายใต้ภาวะอวิชชาและความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและความเป็นเจ้าของ พระพุทธเจ้ามิได้ทรงปฏิเสธความทุกข์ของนางด้วยการอธิบายเชิงนามธรรม หากแต่ทรงใช้วิธีการเชิงเหตุผลแบบอุปายโกศล โดยขอให้ไปขอเมล็ดพันธุ์ผักกาดจากบ้านที่ไม่เคยมีคนตาย วิธีการดังกล่าวเป็นการตั้งเงื่อนไขเชิงประจักษ์ที่เปิดโอกาสให้นางได้ใช้ประสบการณ์จริงเป็นฐานของการพิจารณา อันเป็นกระบวนการให้เหตุผลแบบอุปนัยจากกรณีเฉพาะไปสู่ข้อสรุปทั่วไป เมื่อไม่พบบ้านใดปราศจากความตาย นางจึงตระหนักถึงสัจธรรมเรื่องความไม่เที่ยง อันสอดคล้องกับหลักอนิจจังในพระพุทธศาสนา การใช้เหตุผลในกรณีนี้จึงมิใช่เพียงตรรกะเชิงทฤษฎี แต่เป็นเหตุผลเชิงปฏิบัติที่มุ่งเปลี่ยนทัศนคติภายใน จากความยึดมั่นส่วนตนไปสู่ความเข้าใจในกฎไตรลักษณ์ กล่าวได้ว่าเป็นการเปลี่ยนผ่านจากโลกิยปัญญาไปสู่โลกุตตรปัญญา โดยอาศัยประสบการณ์เป็นสื่อ นอกจากนี้ยังสะท้อนวิธีการสอนที่เน้นเหตุและผลตามหลักปฏิจจสมุปบาทคือ เมื่อมีความเกิดย่อมมีความดับเป็นธรรมดา ความตายมิใช่เหตุการณ์เฉพาะรายแต่เป็นกฎของธรรมชาติ การที่พระพุทธเจ้าทรงให้ผู้ประสบทุกข์ค้นพบคำตอบด้วยตนเอง แสดงถึงหลักการใช้เหตุผลแบบปัจจัตตังเวทิตัพโพ คือ การรู้แจ้งเฉพาะตน มิใช่เชื่อเพราะคำบอกเล่าเพียงอย่างเดียว การวิเคราะห์เชิงวิชาการจึงจะเห็นได้ว่า อรรถกถานำเสนอกรณีศึกษาที่แสดงบูรณาการระหว่างจิตวิทยาเชิงพุทธกับตรรกะเชิงประสบการณ์กล่าวคือ เริ่มจากการยอมรับสภาพจิตที่เต็มไปด้วยโมหะ แล้วค่อย ๆ นำเข้าสู่กระบวนการพิจารณาอย่างมีเหตุผล จนเกิดปัญญาเห็นความจริงตามสภาวธรรม กระบวนการดังกล่าวสะท้อนหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ถือว่าปัญญาเกิดจากการพิจารณาเหตุปัจจัย มิใช่จากการอ้อนวอนหรือความเชื่อแบบไร้เหตุผล กรณีของนางกีสาโคตมีจึงเป็นตัวอย่างคลาสสิกของการใช้เหตุผลเชิงพุทธที่มุ่งแก้ปัญหาชีวิตจริง โดยเชื่อมโยงประสบการณ์ ความคิดและการตระหนักรู้เข้าด้วยกันอย่างเป็นลำดับขั้น จนนำไปสู่การคลายทุกข์และบรรลุธรรมได้ในที่สุด ดังนั้นเรื่องนางกีสาโคตมีจึงเป็นกรณีศึกษาที่สำคัญของการใช้เหตุผลเชิงพุทธ ซึ่งผสานตรรกะประสบการณ์ และการพิจารณาตามหลักธรรมเข้าด้วยกันอย่างเป็นลำดับขั้น จนนำไปสู่การเกิดปัญญาและการคลายทุกข์ตามแนวทางของพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ. 2554. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2562). พุทธธรรม ฉบับขยาย พิมพ์ครั้งที่ 52. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วัดญาณเวศกวัน.

พระไพทูรณ์ ฉนฺทกาโม. (2568), ความสมเหตุสมผลของความรู้. วารสารเสียงธรรมจากมหายาน, 11(3), 330-341.

พระครูธรรมธรไพบูรณ์ (พิศาลวชิโรภาส). (2566). การใช้เหตุผลในอนัตตลักขณสูตร. วารสารพุทธนวัตกรรมปริทรรศน์. 4(3), 169-179.